

УДК 338.242

DOI: 10.31891/PT-2021-2-17

СЕМЕНОВА А. В.

Хмельницький національний університет

ORCID ID: 0000-0002-0309-0465

e-mail: grandethorne999@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ Я-КОНЦЕПЦІЇ ПІДЛІТКІВ

У статті описано особливості формування Я-концепції у підлітковому віці та охарактеризовано чинники, що мають вплив на її становлення. З'ясовано, що погляди різних вчених на структуру та процесу формування Я-концепції мають значні відмінності, оскільки ця тема є досить широкою та може розглядатися з різних сторін. Проте спільним у цих підходах є те, що нею необхідною умовою формування Я-концепції є перебування індивіда в соціумі та активна взаємодія із ним. Крім особливостей та характеру стосунків у колективі, важливими факторами, що впливають на Я-концепцію, є стосунки із батьками, педагогічна оцінка та ставлення самої дитини до себе.

Ключові слова: Я-концепція, підлітковий вік, самосвідомість, самооцінка, уявлення про себе, міжособистісні стосунки, статус у колективі.

ANASTASIA SEMENOVA

Khmelnytsky National University

FEATURES OF FORMATION OF I-CONCEPT OF ADOLESCENTS

The article describes the peculiarities of the formation of self-concept in adolescence and describes the factors that influence its formation. It has been found that the views of different scientists on the structure and process of forming the self-concept are significantly different, as this topic is quite broad and can be considered from different angles. However, what these approaches have in common is that an indispensable condition for the formation of the self-concept is the presence of the individual in society and active interaction with him. In addition to the features and nature of relationships in the team, important factors influencing the self-concept are the relationship with parents, pedagogical assessment, and the attitude of the child to himself.

Keywords: I-concept, adolescence, self-awareness, self-esteem, self-perception, interpersonal relationships, status in the collective.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

Підлітковий вік є саме тим періодом, коли суперечності розвитку набувають особливої гостроти. Л. Божович [1], М. Боришевський [2], Т. Драгунова [3], Д. Ельконін [4], І. Кон [5], Д. Ніколенко [6], Л. Проколієнко [6], П. Чамата [7] та інші науковці пояснюють це специфічними явищами, які свідчать про перехід від дитинства до дорослості, що супроводжується якісною перебудовою всіх сторін розвитку особистості. Саме в цей період відбувається усвідомлення дитиною своєї індивідуальності, змінюється її ставлення

до навколишнього світу, до себе, до інших людей, здійснюється перебудова потреб та мотивів, поведінки, тобто активно формується Я-концепція. Проте механізми самопізнання ще надто недосконалі, тому самооцінка у підлітків нестійка, містить випадкові та суперечливі висновки, залежить від зовнішніх оцінок. Тому дитина часто переоцінює або недооцінює себе, а рівень її домагань часто не відповідає рівню фактичних досягнень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблема розвитку та становлення «Я» підлітків стала предметом вивчення як зарубіжних, так і вітчизняних психологів. А. Адлер [8], З. Фройд [9], К. Юнг [10] підкреслювали важливість для дітей у цей період взірців для наслідування, набуття особистістю стійких орієнтирів для подальшої побудови свого «Я». Л. Божович [1], І. Булах [11], Л. Виготський [12], Е. Еріксон [13], К. Хорні [14] акцентували увагу на необхідності спілкування та значущості соціальних груп, в яких перебуває підліток в процесі становлення Я-концепції, в тому числі ідеального «Я». А. Бандура [15], Г. Олпорт [16] наполягали на необхідності розвитку мислення та здатності до передбачення у становленні ідеального «Я» підлітка.

Ціла плеяда сучасних психологів (М. Боришевський, Р. Грановська, В. Каверін, А. Прихожан, А. Реан, Л. Регуш, Г. Цукерман) зазначають, що підлітковий період є найбільш сенситивним до засвоєння особистістю моральних цінностей та ідеалів. Саме в цей період значно підвищується інтерес до внутрішнього світу оточуючих та власного. Самопізнання, самоспостереження, саморегулювання поведінки і діяльності вперше стають однією з необхідних потреб особистості [17].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття

Незважаючи на велику кількість досліджень і підходів до вивчення Я-концепції в загальному, проблема формування її у підлітковому віці є не досить розкритою. Потребує глибшого розкриття і деталізації тема чинників, що впливають на розвиток самосвідомості підлітка, його уявлень про себе та самооцінки. Виділення та дослідження цих аспектів дало б можливість чинити цілеспрямований вплив на формування позитивної Я-концепції у молодих людей.

Формулювання цілей статті

Мета статті — порівняти трактування Я-концепції зарубіжних та вітчизняних науковців, охарактеризувати особливості формування Я-концепції та описати чинники, які впливають на її формування у підлітковому віці.

Виклад основного матеріалу

Традиційно Я-концепція визначається як динамічна система уявлень людини про себе. У структурно-динамічному підході переважають уявлення про те, що вона формується під впливом оцінного ставлення власних мотивів, цілей і результатів вчинків індивіда з іншими людьми, з традиційними канонами і соціальними нормами поведінки, прийнятими у суспільстві. В контексті структурно-динамічного підходу до вивчення образу «Я» здійснюється співвіднесення стійких і динамічних характеристик, самосвідомості і образу «Я». Образ «Я» являє собою структурне утворення, а самосвідомість – його динамічну характеристику [18]. Проте ця концепція є не досить повною, оскільки потребує більш детального дослідження питання про те, як стійкий та динамічний компонент взаємодіють між собою, адже різні елементи цих структур можуть навіть суперечити одна одній.

Р. Бернс розглядає Я-концепцію як сукупність установок індивіда, спрямованих на себе. У відповідності із цим розумінням існує три елементи установки (когнітивний, емоційний і поведінковий), які конкретизуються наступним чином:

1) когнітивна складова – образ Я-уявлення індивіда про самого себе (образ своїх якостей, можливостей, здібностей, соціальної значущості, зовнішніх рис);

2) афективна складова – самооцінка (афективна оцінка уявлення про себе, яка може мати різну інтенсивність, оскільки конкретні риси образу «Я» можуть викликати більш чи менш сильні емоції, пов'язані з їх прийняттям чи засудженням), ставлення до самого себе (самоповага, себелюбство, самоприниження і т. п.), в тому числі і як до власника своїх якостей;

3) поведінкова складова – ті конкретні дії, які можуть бути викликані образом «Я» і самооцінкою, реалізація на практиці мотивів, цілей у відповідних поведінкових актах [19; 14].

Але слід зазначити, що у творах різних авторів підсумковим виміром Я-концепції виступає певне узагальнене ставлення до власної особистості, яке різні дослідники називають по-різному: самоприйняття (К. Роджерс) [20], самоповага (І. Кон) [5], узагальнена самооцінка (А. Захарова) [21], самоставлення (В. Столін) [22], образ «Я» (М. Боришевський) [2]. Розходження в термінології зумовлюється тим, що різні автори підкреслюють переважно або емоційно-ціннісний, або оцінний аспекти Я-концепції. При цьому Я-концепція може переживатися суб'єктом переважно в термінах оцінки себе або емоційної приязні до себе [20].

У вітчизняній психології поняття «Я-концепція» аналізувалося в основному у контексті вивчення самосвідомості. Це відображено у дослідженнях таких авторів як В. Столін, Т. Шибутані, Е. Соколова, С. Пантілеєв, М. Сарджвеладзе та ін. [23].

В. В. Столін в «Я-концепції» виокремлює три рівні:

1) фізичний «образ Я», або схема тіла, який обумовлений потребою у фізичному благополуччі організму;

2) соціальна ідентичність, взаємопов'язана з потребою індивіда належати до певної спільноти і обумовлена прагненням перебувати в даній спільноті;

3) диференційований «образ Я», який характеризує знання про себе в порівнянні з іншими людьми, і надає людині відчуття своєї унікальності і забезпечує потреби в самовизначенні і самореалізації [22; 6].

На основі описаних вище поглядів на структуру «Я-концепції» можна зробити висновок, що обов'язкова умова її формування – перебування індивіда у соціумі, який міг би із ним взаємодіяти і впливати на нього. Ми пізнаємо себе через стосунки з іншими людьми. Тож і не дивно, що активне формування «Я-концепції» припадає саме на підлітковий вік, коли провідною діяльністю стає спілкування з однолітками, а потреба у прийнятті та приналежності до певної соціальної групи загострюється.

Формування «Я-концепції» у підлітковому віці відбувається під впливом зовнішніх чинників як стимулів та внутрішніх чинників як джерел розвитку. До перших можна віднести сім'ю та родинну атмосферу, вулицю та суб'єктне довкілля загалом, шкільний та (або) трудовий колектив, а також ситуативне і поведінкове свідчення щодо сприйняття іншими. До внутрішніх чинників належать власний досвід, самоочікування, самоаналіз, самопорівняння, самосприйняття свого зовнішнього світу, переживання внутрішніх станів та оцінка результатів своєї діяльності.

Становлення власного «Я» в цей період нерозривно пов'язано із формуванням самосвідомості. Самосвідомість – це складна психологічна структура, що включає в себе такі особливі компоненти, як свідомість своєї тотожності, свідомість свого власного «Я» як активного, діяльного початку, усвідомлення своїх психічних властивостей і якостей та визначену систему соціально-моральних самооцінок. Витоки свідомості з'являються вже в дитини, коли вона починає розрізняти відчуття, викликані зовнішніми предметами, і відчуття, викликані власним тілом, свідомість «Я» – приблизно з трьох років, коли дитина починає правильно вживати особисті займенники.

Проте найбільше значення усвідомлення своїх психічних якостей і самооцінка здобувають у підлітковому і юнацькому віці [24].

Висновки численних досліджень підліткового віку вказують на помітне зниження впливу батьків і підвищення впливу однолітків як референтної групи на формування особистості підлітків. Батьки уже не є для дитини авторитетом, і якщо раніше їх думка сприймалася як єдина правильна, тепер вона піддається критичній оцінці. Юні особи бунтують проти встановлених правил, порушують дисципліну, схильні до сварок та конфліктів. Проте саме підтримка сім'ї, безумовне прийняття дитини, її інтересів батьками є найбільш значущими чинниками впливу на розвиток ставлення до себе, і ймовірність формування позитивної "Я-концепції" при такому теплому сімейному кліматі значно вища. Якщо ж батьки не ставляться із розумінням до цього кризового періоду у житті дитини, не підтримують її, проявляють емоційну холодність, це має протилежну дію: поведінка підлітків стає агресивною та грубою, їм притаманний високий рівень тривожності [25]. За таких обставин може сформуватись негативний образ "Я": дитина стає невпевненою в собі і власних силах, замкненою, нерішучою, пасивною.

Набагато більше рівень самооцінки підлітка залежить від соціально-психологічного статусу в колективі. Якщо школяр має високу самооцінку та внутрішній локус контролю (тобто покладає на себе відповідальність за те, що із ним відбувається), є товаришким, доброзичливим, врівноваженим, йому легко буде здобути позитивний соціометричний статус. Зовнішній локус контролю (перекладання відповідальності на оточення та зовнішні чинники), невпевненість, невірноваженість, агресивність, схильність до конформізму призводять до низького позитивного соціометричного статусу.

Одним із найважливіших критеріїв самооцінки підлітка є те, приймають його у колективі чи ні. І тут дуже важливо, щоб індивідуально-типологічні особливості дитини позитивно сприймалися і приймалися колективом, у якому вона знаходиться. А оскільки основним колективом, у якому перебуває підліток, залишається шкільний, який складається з осіб із різним характером, темпераментом, типом нервової системи тощо, це не завжди відбувається. Тому часто спостерігається конформізм, прагнення "влитись" у групу, зайняти у ній певне місце.

Т. Шибутані пов'язує становлення Я-концепції якраз із особистісним статусом, який формується в міру включення дитини в систему соціальних відносин. В подальшому Я-концепція формується під впливом самооцінки особистістю переживань взаємостосунків в колективі. Підкреслюється, що для сприятливого розвитку Я-концепції в

групі має бути встановлена система статусів, в такому разі існують чіткі вимоги до поведінки та наявності особистісних рис для кожної ролі та позиції в групі. Взаємозв'язок Я-концепції та особистісного статусу проявляється в емоційному ставленні оточуючого середовища, тобто, зі зміною статусу особистості змінюється ставлення до неї інших, її поведінка та Я-концепція [26].

Б. Ананьєв чинником впливу на розвиток самооцінки підлітка вважає також педагогічну оцінку і виокремлює дві основні їх функції: орієнтаційну (вплив на інтелектуальну сферу) та стимулюючу (вплив на афективно-вольову сферу особистості). Поєднання цих функцій формує знання дитини про себе і переживання нею власних якостей та здібностей [27].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі

Таким чином, формування Я-концепції у підлітковому віці – складний багатоаспектний процес, на який мають вплив багато чинників. Перебіг розвиткових процесів становлення складових Я-концепції залежить як від якості протікання ідентифікації, так і від актуальних та потенційних взаємостосунків дитини у групі (сім'я, школа, вулиця тощо), в якій вона самостверджується і соціально реалізується.

Подальше дослідження даної проблеми може бути спрямоване не визначення шляхів впливу на формування Я-концепції підлітка, а саме покращення соціального середовища, в якому він знаходиться у період активного розвитку його як особистості (робота з батьками, класом), а також робота із самою дитиною, спрямована на самопізнання, формування адекватної самооцінки, визначення своїх слабких і сильних сторін тощо.

Література

1. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 400 с.
2. Боришевский М. И. Теоретические вопросы самосознания личности. Психологические особенности самосознания подростка. Київ: Вища школа, 1980. С. 5-38.
3. Драгунова Т. В. О некоторых психологических особенностях подростка. URL: <http://www.persev.ru/book/tv-dragunova-o-nekotoryh-psihologicheskikh-osobennostyah-podrostka> (дата звернення: 20. 05. 2021).
4. Эльконин Д. Б. Возрастные особенности младших подростков. Вестник практической психологии образования. 2012. Том 9. № 4. С. 73–75. URL: https://psyjournals.ru/vestnik_psyobr/2012/n4/Elkonin.shtml (дата звернення: 20.05.2021).
5. Кон И. С. Психология ранней юности. Москва: Просвещение, 1989. 256 с.
6. Проколенко. Л. М., Ніколенко Д. Ф. Сімейне виховання. Підлітки: методичний матеріал. Київ: Радянська школа, 1981. 144 с.
7. Чамата П. Р. Самосвідомість та її розвиток у дітей. Київ: Знання, 1965. 48 с.

8. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. Москва: Академический проект, 2007. 240 с.
9. Фрейд З. Психология мас и анализ человеческого “Я”. Санкт-Петербург: Азбука, 2020. 132 с.
10. Юнг К. Нариси щодо символіки самості. Львів: Астролябія, 2016. 432 с.
11. Булах І. С., Бушай І. М., Кузьменко В. У., Помиткін Е. О., Алексеева Ю. А. Консультативна психологія: підручник. Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, Ін-т соціології, психології та соц. комунікацій. Вінниця: Нілан, 2014. 484 с.
12. Виготский Л. С. Педология подростка: в 3-х томах. Москва: Педагогика, 1929–1931.
13. Erikson E. Childhood and Society. New York, 1950. 445 с.
14. Хорні К. Самоаналіз (Self-analysis). Москва: Академический проект, 1992. 288 с.
15. Bandura A. Moral Disengagement: How People Do Harm and Live with Themselves. New York: Worth, 2015. 544 с.
16. Олпорт Г. Становление личности. Москва: Смысл, 2002. 462 с.
17. Кузікова С. Б. Теорія і практика вікової психокорекції. Навч. посібник. Суми: ВТД “Університетська книга”, 2015. 384 с.
18. Ходаева Л. Ю. Формирование ключевых компетенций младших школьников на основе деятельностного метода обучения. Управление начальной школой. 2013. №6. С. 19 – 22.
19. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание: пер. с англ. Москва: Прогрес. 1986. 421с.
20. Роджерс К. Становление личности. Взгляд на психотерапию. Москва: Эксмо-Пресс, 2001. 240 с.
21. Захарова А. В. Психология формирования самооценки. Минск, 1993. 100 с.
22. Столин В. В. Самосознание личности. Москва: ООО «РИФ», 1983. 392 с.
23. Базалук О. М. Проект модели организации внеурочной деятельности «Через ключевые компетенции к личностному совершенствованию». Муниципальное образование: инновации и эксперимент. № 4. 2011. С. 9 – 16.
24. Мерлин В. С. Психология индивидуальности. Избр. психол. труды. Москва: Педагогика, 1996. 257 с.
25. Реан А. А. Психология человека: от рождения до смерти. Санкт-Петербург, 2001. 364 с.
26. Шибутани Т. Социальная психология. Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. 544 с.
27. Ананьев Б. Г. Человек как субъект познания. Санкт-Петербург, 2000. 238 с.

References

1. Bzhovich L. Y. Lichnost y ee formirovanie v detskom vozraste. Sankt-Peterburg: Piter, 2008. 400 s.
2. Boryshevskiy M. Y. Teoreticheskie voprosy samosoznaniya lichnosti. Psykholicheskie osobennosti samosoznaniya podrostka. Kyiv: Vyshecha shkola, 1980. S. 5-38.
3. Dragunova T. V. O nekotorykh psykhologicheskikh osobennostiakh podrostka. URL: <http://www.persev.ru/book/tv-dragunova-o-nekotoryh-psihologicheskikh-osobennostyah-podrostka> (data zvernennia: 20. 05. 2021).
4. Elkonin D. B. Vozrastnye osobennosti mladshykh podrostkov. Vestnik prakticheskoy psykologii obrazovaniya. 2012. T. 9. № 4. S. 73–75. URL: https://psyjournals.ru/vestnik_psyobr/2012/n4/Elkonin.shtml (data zvernennia: 20.05.2021).
5. Kon I. S. Psykhologiya rannei yunosti. Moskva: Prosveshchenie, 1989. 256 s.
6. Prokoliienko L. M., Nikolenko D. F. Simeine vykhovannia. Pidlitky: metodychnyi material. Kyiv: Radianska shkola, 1981. 144 s.

7. Chamata P. R. Samosvidomist ta yii rozvytok u ditei. Kyiv: Znannia, 1965. 48 s.
8. Adler A. Praktika i teoriya individualnoy psikhologii. Moskva : Akademicheskii proekt, 2007. 240 s.
9. Freid Z. Psikhologiya mas i analiz chelovecheskoho "Ja". Sankt-Peterburh: Azbuka, 2020. 132 s.
10. Yunh K. Narysy shchodo symboliky samosti. Lviv: Astroliabiiia, 2016. 432 s.
11. Bulakh I. S., Bushai I. M., Kuzmenko V. U., Pomytkin E. O., Aleksieieva Yu. A. Konsultativna psikhologhiia: pidruchnyk. Nats. ped. un-t im. M.P. Drahomanova, In-t sotsiolohii, psikhologhii ta sots. komunikatsii. Vinnytsia: Nilan, 2014. 484 c.
12. Vyhotskiy L. S. Pedolohiya podrostka: v 3-kh tomakh. Moskva: Pedagogika. 1929–1931.
13. Erikson E. Childhood and Society. New York, 1950. 445 s.
14. Xorni K. Samoanaliz (Self-analysis). Moskva: Akademicheskii proekt, 1992. 288 s.
15. Bandura A. Moral Disengagement: How People Do Harm and Live with Themselves. New York: Worth, 2015. 544 s.
16. Olport H. Stanovlenie lichnosti. Moskva: Smysl, 2002. 462 s.
17. Kuzikova S. B. Teoriia i praktyka vikovoï psikhokorektsii. Navch. posibnyk. Sumy: VTD "Universytetska knyha", 2015. 384 s.
18. Khodaeva L. Yu. Formirovanie klyuchevykh kompetentsiy mladshykh shkolkov na osnove deiatelnostnogo metoda obucheniya. Upravlenie nachalnoy shkoly. 2013. № 6. S. 19–22.
19. Berns R. Razvitie Ya-kontseptsii i vospitanie: per. s anhl. Moskva: Progress. 1986. 421s.
20. Rodzhers K. Stanovlenie lichnosti. Vzhlyad na psikhoterapiyu. Moskva: Eksmo-Press, 2001. 240 s.
21. Zakharaeva A. V. Psikhologiya formirovaniya samoootsenki. Minsk, 1993. 100 s.
22. Stolin V. V. Samosoznanie lichnosti. Moskva: OOO «RYF», 1983. 392 s.
23. Bazaluk O. M. Proekt modeli orhanizatsii vneurochnoy deiatelnosti «Cherez kliuchevye kompetentsii k lichnostnomu sovershenstvovaniyu». Munitsypalnoe obrazovanie: innovatsii i eksperiment. № 4. 2011. S. 9–16.
24. Merlyn V. S. Psikhologiya individualnosti. Yzbr. psikhol. trudy. Moskva: Pedagogika, 1996. 257 s.
25. Rean A. A. Psikhologiya cheloveka: ot rozhdeniya do smerti. Sankt-Peterburg, 2001. 364 s.
26. Shybutani T. Sotsialnaya psikhologiya. Rostov-na-Donu: Feniks, 1998. 544 s.
27. Anan'ev B. H. Chelovek kak subekt poznaniya. Sankt-Peterburg, 2000. 238 s.

Paper received/Надійшла : 22.06.2021